

Νεκταρία Μαυρουδή

Όψεις των διαβατήριων τελετών ενηλικίωσης στην προϊστορική Κρήτη

ABSTRACT

The most crucial moment of a person's biological and social life is the transition from childhood to maturity through a series of initiatory processes more commonly known as rites of passage. These are rites of separation from the asexual world of childhood and subsequently of incorporation into the world of sexuality, confined to groups of individuals of one sex or the other. Significant parts of these initiatory rites concern aspects of intangible culture. As a result, their archaeological recognition becomes particularly difficult. In Crete the first evidence for rituals related to the initiation of youths to maturity comes from Archaic times, where specific stages of initiation can be traced, such as those described in the work of Arnold van Gennep, *Rites of Passage*. Can similar rites be detected in the Bronze Age? This article attempts to create a framework for the recognition of the above processes and to explore aspects of initiation rites in prehistoric Crete.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: διαβατήριες τελετές, φύλο, ενηλικίωση, σεξουαλικότητα, κοινωνική ταυτότητα, προϊστορικό Αιγαίο

Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΜΑΤΙΑ

Μέσα από τις μελέτες της κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας και της εθνολογίας γνωρίζουμε ότι οι προβιομηχανικές κοινωνίες συνηθίζουν να θεσπίζουν τελετουργίες, δηλαδή εθιμικά προκαθορισμένες, επαναλαμβανόμενες συμβολικές δραστηριότητες με συγκεκριμένη δομή, και κατά κανόνα συλλογικό και δημόσιο χαρακτήρα, για να συνοδεύσουν όλα τα κρίσιμα σημεία της ζωής των μελών τους (Ψυχογιού 2011). Οι διαβατήριες αυτές τελετουργίες αφορούν σημαντικές οριακές στιγμές για τη φυσική και κοινωνική εξέλιξη του ατόμου: η γέννηση, η ενήβωση, ο γάμος, το χρίσμα σε κάποιο θρησκευτικό ή κοσμικό αξίωμα, τα γηρατειά και ο θάνατος.¹

Ουσιαστικά ολόκληρη η ζωή ενός ανθρώπου, που ξεκινά με τη σύλληψη ή τον τοκετό και φτάνει μέχρι τον θάνατο, σηματοδοτείται από αλληλοδιάδοχα στάδια που τονίζονται ή επικυρώνονται με ποικίλες τελετουργίες (Junod 1913, 526, Ψυχογιού 2011). Η περίοδος που εκτείνεται από τη γέννηση μέχρι την αρχή της εφηβείας χωρίζεται σε διαστήματα των οποίων η διάρκεια και ο αριθμός διαφέρουν σημαντικά σε κάθε πολιτισμικό περιβάλλον, εφόσον τα ηλικιακά σύνορα

---

¹ Κάποιες διαβατήριες τελετές σχετίζονται ακόμα και με αλλαγές στη ζωή ολόκληρης της κοινότητας, όπως π.χ. όταν αυτή αποφασίζει να προχωρήσει σε πόλεμο ή όταν επικυρώνεται το πέρασμα από την έλλειψη αγαθών στην αφθονία με εορτές των απαρχών ή του θερισμού· βλ. Turner (1970), 94-95.

Εικ. 1. Φυλή Yao, Malawi: αγόρια 9-10 χρονών σε τελετή μύησης (φωτ. Steve Evans).

του όρου παιδί ή νέος ποικίλλουν ιστορικά, αλλά και σε συμβολικό-τελετουργικό επίπεδο (Van Gennep 1960, Warner 1959, 303).²

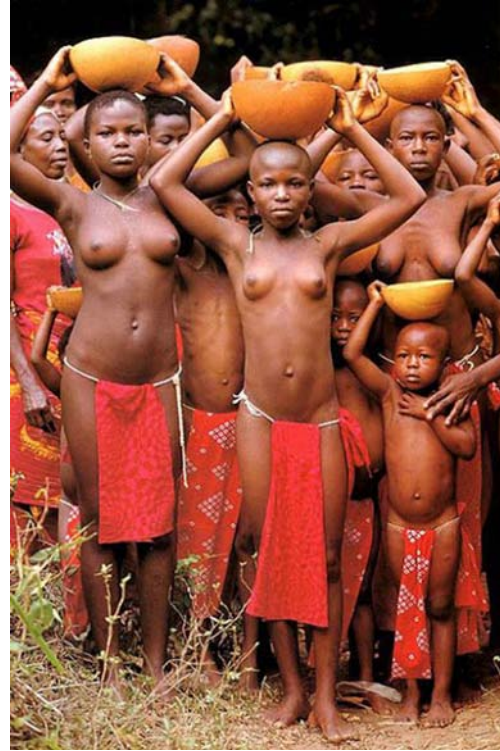
Όπου και αν τοποθετείται όμως ηλικιακά, το πέρασμα από την παιδική ηλικία προς την ωριμότητα θεωρείται η κορυφαία στιγμή της βιολογικής και κοινωνικής ζωής του ατόμου. Οι προβιομηχανικές κοινωνίες δείχνουν τη σημασία που προσδίδουν στην ενηλικίωση των νέων με τη θέσπιση διαβατήριων τελετών ενηλικίωσης, οι οποίες συχνά συγκροτούν έναν βασικό άξονα, γύρω από τον οποίο οργανώνεται το σύνολο της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής της κοινότητας (Clastres 1992, 189) (Εικ. 1). Ρόλος της τελετουργίας είναι να διευθετήσει τις κρίσεις, ώστε αφενός το υποκείμενο να ενταχθεί ή να επανενταχθεί στην κοινωνική και κοσμική τάξη, αφετέρου να δημιουργήσει τη δική του, μέσα από τη σύνδεση διαφορετικών επιπέδων της κοινωνικής και της κοσμικής πραγματικότητας, η δε ομάδα να ξαναβρεί τις διασαλευμένες ισορροπίες της (Ψυχογιού 2011).

Το μοτίβο που πρότεινε για τις διαβατήριες τελετές ο Arnold Van Gennep στο περίφημο *Rites of Passage*, ευρύτερα αποδεκτό από την ανθρωπολογική έρευνα, περιλαμβάνει: α. ένα στάδιο αποχωρισμού από την προηγούμενη κατάσταση, β. ένα στάδιο απομόνωσης και αποκλεισμού του ατόμου από τη ζωή της κοινότητας, και τέλος, γ. το στάδιο της επανένταξης στην κοινωνική

² Ακόμα στο Τομαρά-Σιδέρη και Σιδέρης (1986), 209, επισημαίνεται η σημασία της νεότητας ως προϊόν κοινωνικής και πολιτισμικής στίξης παρά ως μια αντικειμενικά διακριτή κατηγορία με σαφώς προσδιορισμένα όρια και χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται η τάση ολοκλήρωσης σε minimum χρόνο του μέγιστου δυνατού μέρους του βιοτικού κύκλου. Έτσι, δεν είναι σπάνια η περίπτωση ένα άτομο να γνωρίζει πριν από τα δεκαοκτώ τον γάμο, τη χηρεία, δεύτερο γάμο, τεκνοποιία, θάνατο συγγενών και γονέων, ίσως τον θάνατο και των δικών του παιδιών, ίσως ακόμη και τον δικό του θάνατο.

Εικ. 2. Namibia, νεαρός Himba με τη χαρακτηριστική κόμμωση *ondatu* (φωτ. Nigel Pavitt).

Εικ. 3. Φυλή Krobo, τελετή Dipo. Το κόκκινο ρούχο συμβολίζει το αίμα της εμμήνου ρύσεως (φωτ. <http://academics.smcvt.edu/africanart2/trixi/images/girls-with-red-cloth.jpg>).

ζωή. Οι διαδικασίες αυτές, όταν μιλάμε για τις διαβατήριες τελετές ενηλικίωσης, διαχωρίζουν το υποκείμενο από έναν κόσμο ασεξουαλικό, όπως κατά κανόνα θεωρείται η παιδική ηλικία, προς έναν κόσμο σεξουαλικότητας, που οριοθετείται από ομάδες απόμων του ενός ή του άλλου φύλου (Van Genper 1960, 67), ενώ η νέα γυναίκα και ο νέος άνδρας βγαίνουν διά παντός από μια κατάσταση όπου ο καθένας συμμετέχει ακόμα στα γνωρίσματα του άλλου (Vernant 1968, 38).

Οι μνητικές πρακτικές που καταγράφονται αφορούν καταρχάς ποικίλες επεμβάσεις στο σώμα: συγκεκριμένους τρόπους κουρέματος (Εικ. 2), την επίπονη δημιουργία γραπτών ή ανάγλυφων τατουάζ, το τρύπημα ή μερικό ακρωτηριασμό μελών του σώματος όπως τα γεννητικά όργανα, τα άκρα δαχτύλων, οι λοβοί των αυτιών, το ρινικό διάφραγμα, τα δόντια κ.ά. Χαρακτηριστικά, όπως αναφέρει ο Arnold Van Genper, το ανθρώπινο σώμα αντιμετωπίζεται σαν ένα κομμάτι ξύλο: ότι περισσεύει κόβεται και οι επίπεδες επιφάνειες σμιλεύονται. Οι διαδικασίες αυτές αφήνουν ανεξίτηλα σημάδια στο σώμα των μνημένων, τα οποία πιστοποιούν τον διαχωρισμό τους διά παντός από το υπόλοιπο ανθρώπινο πλήθος και τη μόνιμη ενσωμάτωση στην ομάδα τους (Van Genper 1960, 72).

Συνήθως οι επώδυνες αυτές διαδικασίες συνδέονται περισσότερο με τις μησεις των αγοριών. Τα κορίτσια γίνονται γυναίκες μέσω εμφανών φυσικών διαδικασιών, της εμμηνόρροιας, της σύλληψης, της κύησης, του τοκετού, του θηλασμού, γνωρίσματα που τους προσδίδουν εμφανή λειτουργία (Εικ. 3). Για το αγόρι η διαδικασία της ωρίμανσης συχνά ισοδυναμεί με

Εικ. 4. Ν. Αφρική, νέοι της φυλής Ndebele μουούνται στο κυνήγι (φωτ. United Nations).

την υιοθέτηση ενός εξιδανικευμένου ανδρικού ρόλου, ο οποίος αντιδιαστέλλεται προς ό,τι θεωρείται γυναικείο. Γι' αυτό τον λόγο σε ορισμένες παραδοσιακές κοινωνίες οι άνδρες αντισταθμίζουν την έλλειψη αντίστοιχων διαδικασιών με τελετουργίες που συμβολίζουν τις βιολογικές λειτουργίες του γυναικείου οργανισμού για να σημειώσουν το πέρασμα από την παιδικότητα στην ενηλικίωση (ροή αίματος, μίμηση εγκυμοσύνης ή τοκετού κ.ά.) (Κοκκινίδου – Νικολαΐδου 1993, 36-37).

Μετά από το «αρνητικό» μέρος, κατά το οποίο το νεαρό άτομο υπομένει τη φυσική και πνευματική του αποδυνάμωση, ακολουθεί το «θετικό» μέρος, που περιλαμβάνει τη διαπαιδαγώγηση πάνω στους νόμους, τους μύθους και τις παραδόσεις της κοινότητας. Το «θετικό» μέρος αφορά επίσης την εκμάθηση ενός νέου τρόπου ζωής, διαφορετικού από εκείνον της παιδικής ηλικίας, καθώς και τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση των νέων και την προετοιμασία τους για τη συζυγική ένωση.

Σημαντικό κομμάτι της εκπαίδευσης των νέων αποτελεί και η επιτυχής εκπλήρωση καθοδηγούμενων δραστηριοτήτων, συνήθως διαφορετικών για τα αγόρια και τα κορίτσια, που σκοπό έχουν να τα προετοιμάσουν για την ανάληψη των καθηκόντων τους ως πλήρη μέλη της κοινότητας. Οι νέοι άνδρες εξασκούνται στο κυνήγι και τις πολεμικές τέχνες, σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και σε κάποιου είδους παραβατική συμπεριφορά (π.χ. κλεψιά) για να αποδείξουν το θάρρος και τη δύναμή τους.³ Το κυνήγι ιδιαίτερα (Εικ. 4), μυεί τον νεαρό άνδρα

³ Πρβλ. την εθνολογική μελέτη του Michael Herzfeld (1985), *The poetics of manhood*, Princeton University Press, Princeton, για την άνδρωση σ' ένα ορεινό χωριό της Κρήτης, όπου η ζωοκλοπή περιγράφεται εκτενώς ως δραστηριότητα που σημαδεύει την ενηλικίωση του άντρα. Βλ. επίσης Vidal-Naquet (1983), 171 για τη σύγκριση που επιχειρήσει ήδη από το 1913 ο H. Jeanmaire ανάμεσα στο θεσμό της λακεδαιμονικής κρυπτείας (ζωή στην άγρια φύση, φόννοι με θύματα είλωτες κ.ά.) και τις μύσεις και τις μυστικές κοινωνίες της Αφρικής.

Εικ. 5. Ινδονησία, A Flores, χωριό Bama. Αναπαράσταση βαφής, γνεσίματος, υφαντικής (φωτ. www.clothroads.com).

στις ανταλλακτικές σχέσεις καθώς τον καλεί να ανταποκριθεί στις συνεχείς ανταλλαγές τροφής όχι μόνο με τους οικείους του αλλά και τη μελλοντική σύζυγό του και τους συγγενείς της, έτσι τον βοηθά να ενηλικιωθεί σε κοινωνικά αναγνωρισμένο ενήλικα (Elliston 2006, 200-201).

Ομοίως, οι νέες γυναίκες αποκτούν γνώση για τη διαχείριση του άμεσου φυσικού και οικιακού περιβάλλοντος και κατ' επέκταση την ικανότητα να θρέφουν και να φροντίζουν τη μελλοντική τους οικογένεια ως μητέρες, τροφοί, θεραπεύτριες. Έτσι, εκπαιδεύονται στη συλλογή και επεξεργασία της τροφής, τη χρήση θεραπευτικών φυτών,⁴ την αγγειοπλαστική, την υφαντική (Εικ. 5). Μέσα από εθνογραφικές και αρχαιολογικές ενδείξεις δηλώνεται η συμβολική σημασία του γνεσίματος και της υφαντουργίας σε πολλούς πολιτισμούς (Joyce 2008, 51). Η διδασκαλία τους σε τελετουργίες μύησης έφηβων κοριτσιών θεωρείται ότι δεν είναι καθόλου τυχαία, καθώς οι τέχνες αυτές εμπλέκονται σε γονιμικές συσχετίσεις. Μάλιστα σε ορισμένες κοινωνίες οι ερωτικές συναντήσεις ανδρών και γυναικών γίνονται κυρίως στους χώρους όπου πραγματοποιούνται οι παραπάνω ασχολίες, στο πλαίσιο των οποίων διαμορφώνονται οι σχέσεις του κοινωνικού φύλου (Κοκκινίδου – Νικολαΐδου 1993, 72).

Τέλος, το πέρασμα προς την ενήλικη ζωή επικυρώνεται με δημόσιες εορτές που περιλαμβάνουν χορό, τραγούδι, ποικίλα δρώμενα και θυσίες. Σε αρκετές περιπτώσεις οι εορτασμοί αυτοί καταλήγουν σε συλλογικούς γάμους.

⁴ Η βοτανική, παραδοσιακά ασχολία των γυναικών, πρέπει να είχε ιδιαίτερη σημασία σε έναν τόπο με αφθονία βοτάνων, όπως π.χ. η Κρήτη, όχι μόνο για την παρασκευή της τροφής ή ως εξαγωγίμο αγαθό, αλλά και για ιαματική/μαγική χρήση (Κοκκινίδου – Νικολαΐδου 1993, 92). Πολλά φυτά σχετίζονται με βιολογικές διαδικασίες του γυναικείου σώματος και συνδέονται με διάφορες θεότητες. Για παράδειγμα, με τη θεά Αφροδίτη συνδεόταν η μυρτιά, για την αποτροπή της πρόωρης κύησης και ο κρίνος, για τη ρύθμιση της εμμήνου ρύσεως (Willetts 1962, 160).

ΚΡΗΤΗ: ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ ΕΝΗΛΙΚΙΩΣΗΣ ΑΓΟΡΙΩΝ

Όσον αφορά τον αιγαιακό χώρο, οι πρωιμότερες πληροφορίες προέρχονται από τις διαβατήριες τελετές ενηλικίωσης αγοριών της δωρικής Κρήτης και της Σπάρτης. Για την Κρήτη κύρια πηγή είναι η μαρτυρία του ιστορικού Εφόρου από τον 4ο αι. π.Χ., που γνωρίζουμε μέσω της Γεωγραφίας του Στράβωνα (ΣΤΡ. Χ 483-484, *FrGrHist* 70F 149). Εκεί αναφέρεται ότι στην Κρήτη η επίβλεψη της αγωγής των νέων είχε ανατεθεί σε επιφανείς, ώριμους πολίτες και ότι η επιρροή τους στους νέους συνέβαλε στην καθιέρωση της *παιδεραστίας*, δωρικού κοινωνικού θεσμού που εξυπηρετούσε την αγωγή και την προετοιμασία των νέων για την είσοδό τους στην τάξη των τέλειων πολιτών (Λεμπέση 1990, 66). Οι έφηβοι ήταν οργανωμένοι σε *αγέλες* κατά το πρότυπο των *εταιρειών*, υποδιαιρέσεων της φυλής με βάση το γένος.

Πριν την έξοδο του νέου από την αγέλη οργανωνόταν ένα είδος εικονικού πολέμου. Ένας ώριμος διεκδικητής, ο *φιλήτωρ*, επέλεγε και απήγαγε έναν έφηβο, του οποίου οι συγγενείς και φίλοι οργάνωναν έπειτα μια προσποιητή καταδίωξη μέχρι το *ανδρείο*, χώρο κοινών συσσιτίων και συναντήσεων. Εκεί ανταλλάσσονταν δώρα και ο άνδρας με τον νέο αποσύρονταν στην εξοχή για διάστημα δυο μηνών περίπου για να επιδοθούν στο κυνήγι και το κοινό φαγοπότι. Τέλος, ο *φιλήτωρ* δώριζε στο νέο μια πολεμική ενδυμασία, ένα βόδι και ένα κύπελλο κρασιού, θεωρούμενα ως εμβλήματα ανδρισμού (Jeanmaire 1939, 450 κ.ε., Willetts 1962, 116-117, Burkert 1993, 532-533). Το ζώο θυσιαζόταν στο Δία, που αναφέρεται στον ύμνο του Παλαικάστρου ως *μέγιστος κούρος*, δηλαδή νεαρός θεός. Ενδεχομένως ο ποιητής του μεταγενέστερου αυτού ύμνου να εμπνέεται από παραδοσιακά έθιμα μύησης των νέων, ενώ επισημαίνεται ότι και το μοτίβο του αγώνα ανάμεσα στους νέους του όρκου των Δρηρίων, που καταλήγει με την υποχρέωσή τους να φυτέψουν ελαιόδεντρο, απηχεί κανονισμούς σχετικούς με τη μύησή τους (Λεμπέση 1985, 190). Η καλλιέργεια του ιερού δέντρου συναντάται αργότερα και σε εορτές όπως τα *Οσχοφόρια* στην Αθήνα, συνδέοντας την αναπαραριστώμενη γονιμότητα της γης με τη νέα ταυτότητα που προσφέρεται στους νέους μετά τη δοκιμασία της μύησης (Willetts 1962, 197).

Οι νέοι της αγέλης, υπό την αρχηγία κάποιου διακεκριμένου συνομηλικού τους, του *βουαγού* ή *αγελάρχη*, αφιερώνονταν στο κυνήγι, στην άθληση, στην άσκηση με εικονικούς πολέμους. Κάποιες από τις δραστηριότητες αυτές ίσως να λάμβαναν χώρα σε συγκεκριμένες ημέρες του έτους κατά τη διάρκεια τελετουργικών αγώνων, όπου αναφέρεται και η συνοδεία μουσικής. Η αποχώρηση των νέων από την αγέλη συνέπιπτε με τον ταυτόχρονο γάμο τους, που φαίνεται να ήταν υποχρεωτικός (Willetts 1962, 117, Willetts 1977, 175, Säflund 1987, 232) λειτουργώντας ως το φυσικό αρχέτυπο μεταβολής της κατάστασης του νέου κατά το πέρασμά του στην ωριμότητα (Burkert 1994, 127).

Μαρτυρείται ακόμα το έθιμο της *απογύμνωσης* σε επιγραφές της Δρήρου και των Μαλίων (Burkert 1993, 533 και σημ. 5). Στη Φαιστό υπήρχε κάποιος τοπικός μύθος για ένα κορίτσι που η Λητώ το μεταμόρφωσε με θαυματουργό τρόπο σε ώριμο αγόρι, τον Λεύκιππο, έπειτα από παράκληση της μητέρας του. Τον μύθο συνοδεύει η τελετουργία, έτσι στη γιορτή της Λητώς *Φυτίας*, λάμβαναν χώρα τα *Εκδύσια*, στα οποία συμμετείχαν και νεαροί *εκδυόμενοι*. Αυτοί απέβαλαν την ενδυμασία της προηγούμενης, νεαρότερης ηλικίας τους, που κουβαλούσε ακόμα «κοριτσιστικά» χαρακτηριστικά, για να τονίσουν αντιθετικά την αθλητική τους γυμνότητα.

Εικ. 6. Έπαυλη Αγίας Τριάδας, «Κύπελλο Αναφοράς» (1600-1450 π.Χ.), ανάπτυγμα: Νώτα Δημοπούλου, Γ. Ρεθεμιωτάκης (2005), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, 154-155.

Η απόρριψη του εφηβικού ενδύματος συμβολίζει τον θάνατο του ατόμου ως εφήβου

και την αναγέννησή του ως ώριμου πλέον μέλους της κοινωνίας (Vidal Naquet 1983, 178, Willetts 1962, 285, Λεμπέση 1990, 41).⁵

Μπορούν να εντοπιστούν στοιχεία των τελετών αυτών στην προϊστορική Κρήτη; Οι ομοιότητες ευρύτερων λατρευτικών εκφράσεων που εντοπίζονται ανάμεσα στην Εποχή του Χαλκού και τους ελληνικούς χρόνους φαίνεται να μην είναι κενές νοήματος. Η αδιάσπαστη λατρεία σε ιερά όπως της Σύμης Βιάννου, του Ιδαίου Άντρου και του σπηλαιού Ψυχρού, η μακροβιότητα εικονογραφήσεων όπως των θεών των όφρων και μεθ' υψωμένων χειρών, λατρευτικές πρακτικές όπως οι θυσίες ζώων, οι σπονδές και οι προσφορές των απαρχών, δείχνουν ίσως προς μια κοινή παράδοση (Watrous 2015, 179). Η Αγγελική Λεμπέση μέσα από την εμπειριστατωμένη μελέτη της για το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, αποδεικνύει πειστικά ότι ειδικές τελετουργίες τυπικά μινωικές, όπως η θυσία ζώου σε τράπεζα και η δεντρολατρεία συνεχιζόταν και στον 7ο αι. π.Χ. (Λεμπέση 1990, 33). Παρατηρεί επίσης την ευρεία χρήση του κρητομυκηναϊκού περιζώματος από τους νέους κατοίκους του νησιού καθώς και ισχυρό βαθμό συγγένειας στον τρόπο που η μινωική και δωρική τέχνη αντιλαμβάνονταν τον αίγαγρο ως ιερό ζώο και θήραμα κατάλληλο για να εξαρθεί η κυνηγετική δεινότητα των τοξοτών-αναθετών (Λεμπέση 1985, 136 κ.ε.). Τα τελευταία χρόνια έχουν πράγματι διατυπωθεί απόψεις που συνδέουν την παρουσία θεμάτων κυνηγιού και της συνακόλουθης θυσίας με ζητήματα της ανδρικής ταυτότητας και ιδιαίτερα της διάβασης προς την ενηλικίωση (Parageorgiou 2008, 93, Karetsoy – Koehl 2011, 214-215, Prent 2005, 579-582). Μήπως, λοιπόν, και η καθαυτή μύηση των νέων στο ιερό της Σύμης, που αντιστοιχεί στη δίμηνη παραμονή τους στο ύπαιθρο υπό την προστασία του βλαστικού θεού Ερμή *κεδρίτη*, απηχεί κρητομυκηναϊκές παραδόσεις διαβατήριων τελετών (Säflund 1987, 228);

Η έπαυλη της Αγίας Τριάδας με τα τρία εμβληματικά λίθινα αγγεία της θεωρείται ότι παρέχει το έδαφος για την ανίχνευση πρωιμότερων τελετών ενηλικίωσης. Το *Κύπελλο του Οπλαρχηγού* (*Chieftain Cup*) παρουσιάζει στην μπροστινή όψη (Εικ. 6) αντωπά δύο άνδρες, των οποίων οι

⁵ Όταν η Λατώ Φυτία φθίνει από τα λατρευτικά δρώμενα της Φαιστού, αναδύεται η Αφροδίτη Σκοτία ως προστάτιδα των νέων που μουούνται στην ενήλικη ζωή και τον γάμο. Οι νέοι αυτοί ονομάζονταν σκότιοι κατά τη διάρκεια της δίμηνης παραμονής τους στα όρη και συγκρίνονται με τους νεαρούς Σπαρτιάτες που συμμετέχουν στο θεσμό της *κρυπτείας* (Willetts 1962, 285).

Εικ. 7. Κνωσός, σφραγίδα με «μαστιγοφόρο», Νεοανακτορική περίοδος: Evans, *PM II*, εικ. 517.

διαφορές ηλικίας και κοινωνικής θέσης τονίζονται μέσω της κόμμωσης, της ένδυσης και των εξαρτημάτων τους (Koehl 1986, Säflund 1987). Ο νεαρότερος άνδρας στα αριστερά ερμηνεύεται ως *βουαγός* που ηγείται ομάδας νέων και λαμβάνει εντολές από άλλο άνδρα ήδη προηγμένο από την αγέλη. Αν πράγματι είναι μαστίγιο το αντικείμενο με κυρτή απόληξη που κρατά ο νεαρότερος άνδρας, θα μπορούσε να παραπέμπει σε πρακτικές ανάλογες με την τελετουργική διαμασίγωση των νέων στο

ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη (Lembessi 1991); Ίσως η πρακτική αυτή στο πλαίσιο διαβατήριων τελετών να μην είναι άγνωστη κατά την Εποχή του Χαλκού, αν και στοιχεία όπως η ΥΜ Ι σφραγίδα από την Κνωσό με γυναικεία «μαστιγοφόρο» μορφή (Εικ. 7) πρέπει να ερευνηθούν περαιτέρω.

Στο *Αγγείο των Αγωνισμάτων* (*Boxer's Vase*) παρακολουθούμε ζώνες ομαδικών αγωνισμάτων που ίσως ανταποκρίνονται σε διαφορετικές ηλικιακές βαθμίδες (Εικ. 8): πάλη με γυμνά χέρια και πόδια, πυγμαχία με κράνη και γάντια, ταυροκαθάψια, πάλη που έχει τον χαρακτήρα

Εικ. 8. Έπαυλη Αγίας Τριάδας, «Αγγείο Αγωνισμάτων», ανάπτυγμα χαμηλότερων ζωνών: Evans, *PM IV.1*, εικ. 10.

Εικ. 9. Βρετανικό Μουσείο, πήλινο ειδώλιο πυγμάχου: Rethemiotakis (2014), φωτ. 6.

καταδρομής με σκηνές εφόδου, καταδίωξης και φυγής. Κάποιοι μελετητές μάλιστα διακρίνουν σε αυτές εκπαιδευτές και μαθητευόμενους (Säflund 1987, 230-231), παραπέμποντας στο μνητικό χαρακτήρα αυτών των δραστηριοτήτων. Η εικονογράφηση πυγμάχων δεν είναι άγνωστη στην αιγαιακή εικονογραφία, με διασημότερο το παράδειγμα της τοιχογραφίας των μικρών αγοριών από το Κτήριο Β του Ακρωτηρίου. Υπάρχουν όμως και τρισδιάστατες απεικονίσεις πυγμάχων, όπως το πήλινο ανδρικό ειδώλιο του Βρετανικού Μουσείου, με οξύληκτο πύλο και σωζόμενο χέρι με γάντι πυγμαχίας,⁶ καθώς και οι πυγμάχοι από το ιερό κορυφής του Κόφινα Αστερουσίων (Σπηλιωτοπούλου 2015, 289-290, Σπηλιωτοπούλου 2016) (Εικ. 9, 10). Η ανάγκη για εξειδίκευση

Εικ. 10. Ιερό κορυφής Κόφινα, πήλινα γάντια πυγμάχων: Σπηλιωτοπούλου (2015), εικ. 3γ.

⁶ Ως τόπος προέλευσης του ειδωλίου προτείνεται το ιερό κορυφής του Κόφινα: βλ. Rethemiotakis (2014), 150 και φωτ. 6.

στο απαιτητικό άθλημα θα απαιτούσε μακροχρόνια ενασχόληση. Οι διαφορές στη σωματική διάπλαση, την ένδυση και τις κομμώσεις των ανδρικών ειδωλίων του Κόφινα, με βοστρύχους να προεξέχουν από ξυρισμένα κεφάλια, υποδεικνύουν πράγματι ηλικιακές διαφορές που εκτείνονται από την παιδική ηλικία μέχρι τη νεανική ωριμότητα (Rethemiotakis 2014, 155).

Τέλος, στο *Ρυτό των Θεριστών* παρουσιάζεται ομάδα 26 ανδρών ανάμεσα στους οποίους χορός που τραγουδά με τη συνοδεία σείστρου, να κατευθύνονται από άνδρα με διακριτή κοινωνική θέση. Ίσως μια πομπή της κρητικής αγέλης που κατευθύνεται για ράβδισμα προς τους ελαιώνες (Koehl 1997, 147);

Η αποκλειστική απεικόνιση ανδρών οδήγησε κάποιους ερευνητές να αναζητήσουν και αρχιτεκτονικές ενδείξεις διαβατήριων τελετών στην έπαυλη της Αγίας Τριάδας (Säflund 1987, 228-229, Koehl 1997). Προτάθηκε έτσι η ύπαρξη *ανδρείου* κατά την Εποχή του Χαλκού στο ΝΔ σύνολο του ανεσκαμμένου τμήματος.⁷

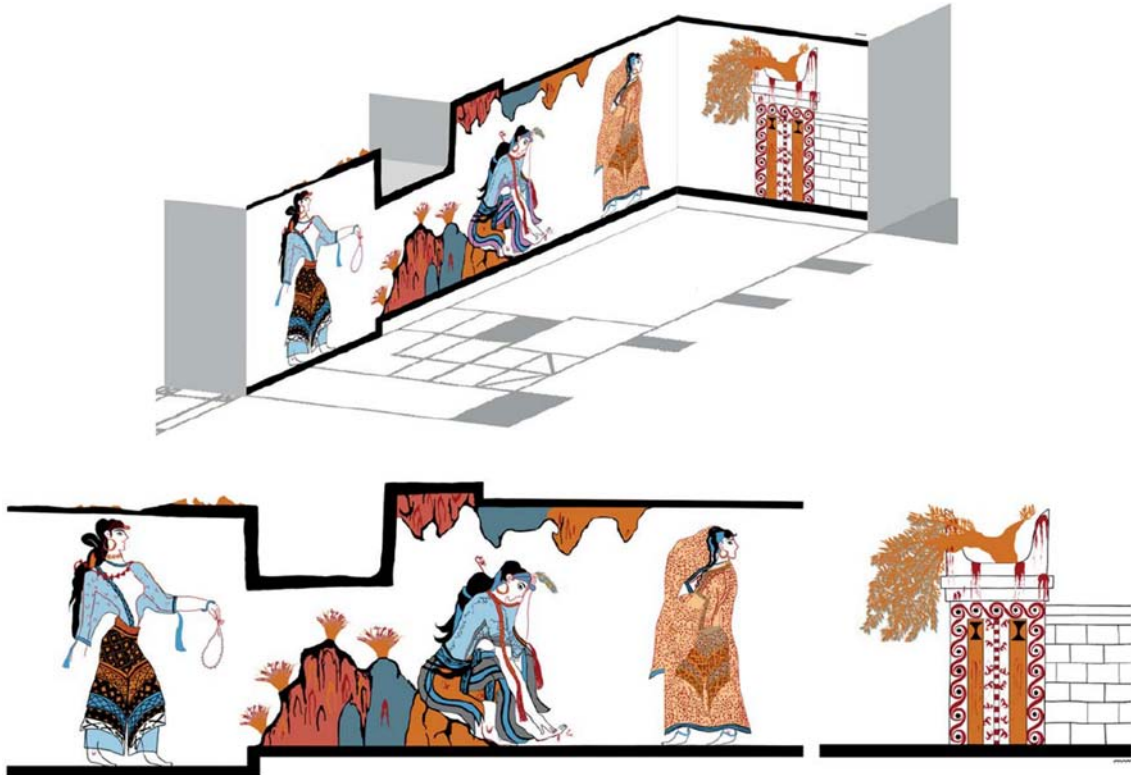
Είναι δυνατόν όμως πράγματι να συνδεθεί η Εποχή του Σιδήρου με το νεοανακτορικό παρελθόν του νησιού; Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η απουσία παρόμοιων χώρων μετά τις γενικευμένες καταστροφές της ΥΜΙΒ οφείλεται στο ότι τα *ανδρεία*, μαζί με της διαβατήριες τελετές ενηλικίωσης απηχούσαν θεσμούς που διαιώνιζαν μια τάξη αριστοκρατών πολεμιστών η ύπαρξη των οποίων ενδεχομένως αποτελούσε απειλή για τον μυκηναϊκό έλεγχο (Koehl 1997, 147).

ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ ΕΝΗΛΙΚΙΩΣΗΣ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ

Αν για τα αγόρια η σημασία των τελετών διάβασης ήταν η είσοδος στην κατάσταση του πολεμιστή, για τα κορίτσια, που συχνά συμμετέχουν στις ίδιες εορτές και υποβάλλονται επίσης σε μια περίοδο αποκλεισμού, οι μνητικές δοκιμασίες είχαν περισσότερο την αξία της προετοιμασίας για τη συζυγική ένωση (Vidal-Naquet 1983, 203). Το ξεκίνημα της εμμηνου ρύσεως αποτελεί το κύριο σημάδι ενηλικίωσης για τη νέα κοπέλα, ωστόσο έχει αποδειχτεί ότι οι διαβατήριες τελετές ενηλικίωσης δεν συμβάδιζαν πάντα με τις βιολογικές αλλαγές (Van Genner 1960, 65 κ.ε.). Έτσι, συναντάμε στο ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, κατεξοχήν θεάς προστάτιδας του περάσματος προς την ενηλικίωση, να διαμένουν ως *άρκτοι* οι μικρές επίλεκτες Αθηναίες από τα πέντε ως περίπου τα δέκα τους χρόνια. Γυναικείες τελετές διάβασης μας είναι γνωστές και από την υπόλοιπη Ελλάδα, όπως για παράδειγμα από τη Σπάρτη, όπου το κορίτσι τίθετο υπό την φροντίδα της νυμφεύτριας, η οποία ανάμεσα σε άλλα της ξύριζε το κεφάλι και την έντυνε με ρούχα και παπούτσια ανδρικά (Vidal-Naquet 1983, 218).

Η αποκάλυψη, σταδιακή συντήρηση και αποκατάσταση των τοιχογραφιών από το Ακρωτήρι της Θήρας πρόσφερε πλούσιο υλικό, οδηγώντας σε μια έκρηξη ενδιαφέροντος για την υλική αποτύπωση των έμφυλων διακρίσεων και την αγωγή των νέων ανδρών και γυναικών (Charin 2002-2012, Davis 1986, Doumas 2000, Karageorghis 1990, Jones 2003, Laffineur 2000, Rehak 1999). Αν και το πραγματικό νόημα των απεικονίσεων αυτών εξακολουθεί να μας διαφεύγει, σύνολα τοιχογραφιών όπως της Ξεστής 3 μας οδηγούν για πρώτη φορά σε μια πιο ολοκληρωμένη υπόθεση. Η αποτύπωση διαφορετικών ηλικιακών βαθμίδων –μέσα από το κούρεμα, την

⁷ Με παρόμοια κριτήρια αναγνωρίζεται ανδρείο και στο κτήριο Νίρου Χάνι (Koehl 1997).

Εικ. 11. Ξεστή 3, δωμ. 3, ισόγειο, αναπαράσταση σκηνής με τρεις κοπέλες στον Β τοίχο και «ιερό» στον Α τοίχο: Α. Vlachopoulos (2016), “Images of Physis or Perceptions of Metaphysis? Some Thoughts on the Iconography of the Xeste 3 Building at Akrotiri, Thera”, *METAPHYSIS*, πίν. CXIV.

αμφίεση, τις καθοδηγούμενες δραστηριότητες– και ο διαχωρισμός κατά φύλα θεωρήθηκαν στοιχεία που σηματοδοτούν διαβατήριες τελετουργίες ενηλικίωσης στο προϊστορικό Αιγαίο.

Οι νεαρές κροκοσυλλέκτριες είναι κορίτσια διαφόρων ηλικιών, όπως φανερώνει η σωματική τους διάπλαση και το κούρεμά τους: κάποια με ξυρισμένα κεφάλια και ανεπτυγμένους βοστρύχους, κάποια με μακρύτερους βοστρύχους και αποκατεστημένο το τριχωτό της κεφαλής. Όλες φορούν πολύχρωμες ενδυμασίες και κοσμήματα, δείγματα της συμμετοχής τους σε μια μη καθημερινή δραστηριότητα. Το γεγονός αυτό εντείνεται από την κατευθυνόμενη προσφορά τους σε καλάθι μπροστά από θεά ή ιέρεια που πλαισιώνεται από γαλάζιο πίθηκο και γρύπα. Μήπως απηχείται εδώ κάποια ντόπια δοκιμασία κοριτσιών για τη συλλογή και απόκτηση γνώσης των θρεπτικών και ιαματικών ιδιοτήτων του φυτού, καθώς ο κρόκος έχει παραδοσιακά εκτιμηθεί για τις καταπραϋντικές του ιδιότητες κατά την έμμηνο ρύση και τον τοκετό, αλλά και για τον έλεγχο των γεννήσεων (Marinatos 1984, 65);

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμα η σύνδεση μεγαλύτερων σε ηλικία νεαρών γυναικών με κτήριο ισόδομης τοιχοποιίας που επιστέφεται με κέρατα ταύρου (Εικ. 11). Η –κατά τα άλλα σπάνια στην αιγαιακή εικονογραφία– διπλή απεικόνιση αίματος στη ζώνη αυτή, τόσο στο πόδι της καθισμένης σε βράχο κοπέλας όσο και στα κέρατα ταύρου που επιστέφουν το «ιερό» δεν πρέπει να είναι τυχαία. Οι ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς δοθεί εμπλέκουν τις τρεις κοπέλες σε γυναικεία περιστατικά εμφάνισης αίματος – ξεκίνημα εμμήνου ρύσεως,

Εικ. 12. Υπαίθριο ιερό Πισκοκεφάλου Σητείας, τμήμα γυναικείου ειδωλίου με «χειρονομία αποκάλυψης» του στήθους: Πλάτων (2014), εικ. 3.

Εικ. 13. Υπαίθριο ιερό Πισκοκεφάλου Σητείας, τμήμα γυναικείου ειδωλίου με «χειρονομία αποκάλυψης» του στήθους: Πλάτων (2014), εικ. 4.

σπάσιμο παρθενικού υμένα κατά τον γάμο, τοκετός. Ίσως, το ξεκίνημα της εμμήνου ρύσεως να αφορά την όρθια, ντυμένη με κροκωτό, διάφανο πέπλο κοπέλα (ένα ένδυμα μήσης; ένα γαμήλιο πέπλο;) Η κοπέλα κινείται ρυθμικά μακριά από το ιερό που περικλείει ελιά και ενδεχομένως υπονοεί βωμό προορισμένο για αιματηρές σπονδές ή θυσίες. Μήπως λοιπόν κοιτάζει πίσω προς τον εσωτερικό χώρο που φιλοξένησε το τελετουργικό της μήσης της καθώς εισέρχεται στην εφηβική και κατόπιν ενήλικη ζωή (Koraka 2009, 189); Ακολούθως, η μεσαία, τραυματισμένη κοπέλα, με την έκφραση πόνου στο πρόσωπό της μήπως συνδέεται με την πρώτη σεξουαλική επαφή και την εγκυμοσύνη; Έπειτα, το απεικονιζόμενο κτήριο αφορά πράγματι ένα «δωμάτιο γυναικών» για απομόνωση, κατά το πρότυπο της καλύβας που γνωρίζουμε από ανθρωπολογικά παραδείγματα ότι προορίζεται για την απομόνωση των κοριτσιών κατά τη μήσή τους στη γυναικεία ωρίμανση; Ή μήπως αποτελεί ένα «δωμάτιο τοκετού», όπως αυτά που συναντάμε στην Αίγυπτο (Koraka 2009, 191); Τότε, η τρίτη όρθια στα αριστερά κοπέλα με το περιδέριο στο χέρι μήπως συμβολίζει το επόμενο στάδιο, την επιτυχή είσοδό της στην ακμή της γυναικείας παραγωγικότητας, δηλαδή τη μητρότητα; Το περιδέριο είναι ένα δώρο μήσης για την επιτυχή είσοδό της στην ενηλικίωση; Το πλήρως ανεπτυγμένο και προβεβλημένο στήθος της είναι έτοιμο να θηλάσει;

Η σκόπιμη αποκάλυψη του στήθους παραπέμπει σε τελετουργικό από το υπαίθριο ιερό του Πισκοκεφάλου στη Σητεία – για το οποίο έχει υποστηριχθεί ότι αφορούσε μαζικούς «γάμους», τόσο λόγω της ύπαρξης ομοιωμάτων και των δύο φύλων, όσο και λόγω των επιτηδευμένων κομμώσεών τους και της αφιέρωσης ενός αριθμού γυναικείων ειδωλίων σε κατάσταση εγκυμοσύνης (Πλάτων 2014, 67). Στο πλαίσιο αυτού του εννοιολογικού κύκλου, συγκαταλέγεται μια «χειρονομία αποκάλυψης» (Εικ. 12, 13) όπως φανερώνει η κίνηση των

χεριών γυναικείων ειδωλίων που αποσκοπεί στην έκθεση του γυναικείου στήθους (Πλάτων 2014, 72). Η χειρονομία αυτή τοποθετείται στο χρονικό σημείο κατά το οποίο αρχίζει να συντελείται η βιολογική ολοκλήρωση της γυναίκας, εφόσον αφορά νεανίδες με στήθος σε ένα σχετικά πρώιμο στάδιο διαμόρφωσης και θεωρήθηκε μέρος διαβατήριων διαδικασιών από την εφηβική στην παραγωγική ηλικία. Επίδειξη του νεανικού στήθους συναντάμε και σε άλλα γυναικεία ειδώλια, π.χ. από το ιερό κορυφής του Βρύσινα (Σφακιανάκης, υπό έκδοση). Μήπως τότε και οι περίφημες θεές των όφρων με το πλήρως ανεπτυγμένο νεανικό στήθος που προβάλλεται πρόθυμα από το περικόρμιό τους –ένα ρούχο ουσιαστικά προορισμένο να αποκαλύπτει και όχι να καλύπτει– δεν είναι παρά γυναίκες στην ακμή της παραγωγικότητάς τους, δηλαδή την πρώτη μητρότητα;

ΣΧΟΛΙΑ

Η στροφή του ενδιαφέροντος στην ανίχνευση και αναγνώριση διαβατήριων τελετών ενηλικίωσης τα τελευταία χρόνια επέτρεψε να μελετηθούν υπό νέο πρίσμα αρκετά ακόμα θέματα της αιγαιακής αρχαιολογίας: το αγώνισμα των ταυροκαθαψίων και οι ποικίλες συνδηλώσεις της συμμετοχής σε αυτό νέων ανδρών και γυναικών της αριστοκρατικής τάξης: χορευτικές ή μουσικές παραστάσεις: η απεικόνιση εορταστικών μυητικών δρώμενων ή «ιερών γάμων» σε χωρισμένες κατά φύλα ομάδες νέων, όπως σε κάποιες μικρογραφικές τοιχογραφίες της Κνωσού και στον πίνακα της Μικρής Πομπής από την Αγία Τριάδα: η ιδιαίτερη σύνδεση των *δεξαμενών καθαρμών* –πιθανώς χώροι γυναικείων διαβάσεων– με τα κέρατα ταύρου και θυσιαστήριες τελετές (π.χ. *άδυτο* Φαιστού, δωμ. 63δ, ΒΑ *άδυτο* Ζάκρου, *άδυτο* αιθ. 3 ισογείου Ξεστής 3).

Τα ζητήματα που συζητήθηκαν καθώς και τα υπόλοιπα που δεν χώρεσαν στο παρόν κείμενο καταδεικνύουν τη σημασία του εντοπισμού και της ανάδειξης των διαβατήριων τελετών ενηλικίωσης για τη βαθύτερη κατανόηση των κοινωνιών του προϊστορικού Αιγαίου. Αποτέλεσαν μέσο αναπαραγωγής προτύπων και ρόλων, μηχανισμό διατήρησης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και παγίωσης της πολιτικής εξουσίας, αλλά και μέσο διαιώνισης της γνώσης για τις βιολογικές και συναισθηματικές διεργασίες που παρέχουν στα νέα μέλη εφόδια εφ' όρου ζωής σύμφωνα με τις διδαχές και τις παραδόσεις της κοινότητας; Ελπίζουμε στο μέλλον η έρευνα να θέσει πιο διαφωτιστικά ερωτήματα και να δώσει πειστικότερες απαντήσεις, πλησιάζοντας και η ίδια στη δική της ενηλικίωση απέχοντας από σημερινές και παρελθοντικές προκαταλήψεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- W. Burkert (1993), *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή*, Αθήνα, Καρδαμίτσα.
- W. Burkert (1994), *Μυστηριακές Λατρείες της Αρχαιότητας*, μτφρ. Έφη Ματθαίου, Αθήνα, Καρδαμίτσα.
- A. Chapin (2002), "Maidenhood and Marriage: The Reproductive Lives of the Girls and Women from Xeste 3, Thera", *Aegean Archaeology* 4 (1997-2000), 7-25.
- A. Chapin (2007a), "Boys Will Be Boys: Youth and Gender Identity in the Thera Frescoes", A. Cohen, J. Rutter (eds.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy, Hesp Suppl.* 41, 229-255.
- A. Chapin (2007b), "A Man's World? Gender and Male Coalitions in the West House Miniature Frescoes",

- P. P. Betancourt, M. Nelson, H. Williams (eds.), *Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, Institute for Aegean Prehistory Academic Press, 139-144.
- A. Chapin (2009), "Constructions of Male Youth and Gender in Aegean Art: The Evidence from Late Bronze Age Crete and Thera", *FYLO*, 175-181.
- A. Chapin (2012), "Do Clothes Make the Man (or Woman?): Sex, Gender, Costume, and the Aegean Color Convention", M. L. Nosch & R. Laffineur (eds.), *KOSMOS. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference/ 13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010, Aegaeum 33, Liege*, 297-304.
- P. Clastres (1992) [1974], *Η Κοινωνία Ενάντια στο Κράτος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- E. Davis (1986), "Youth and Age in the Thera Frescoes", *AJA* 90, 399-406.
- C. Doumas (2000), "Age and gender in the Theran wall paintings", Sherratt S. (ed.), *Proceedings of the First International Symposium, The Wall Paintings of Thera, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas: 30 August- 4 September 1997*, vol. II, Athens, 971-981.
- D. Elliston (2006), «Ανθρωπολογία του ερωτικού: "τελετουργική ομοφυλοφυλία" από τη Μελανησία και πέρα», Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Σεξουαλικότητα: θεωρίες και πολιτικές της ανθρωπολογίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- H. Jeanmaire (1939), *Couroi et Couretes. Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité hellénique*, Lille.
- B. Jones (2003), "Veils and mantles: an investigation of the construction and function of the costumes of the Veiled Dancer from Thera and the Camp Stool Banqueter from Knossos", K. P. Foster & R. Laffineur (eds.), *METRON. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference/9e Rencontre égéenne internationale, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002, Aegaeum 24*, 441-450.
- R. Joyce (2008), *Ancient Bodies, Ancient Lives. Sex, Gender and Archaeology*, New York, Thames & Hudson.
- H. Junod (1913), *The Life of a South African Tribe. II. The Psychic Life*, Imprimerie Attinger, Neuchâtel, Switzerland.
- V. Karageorghis (1990), "Rites de Passage at Thera: Some Oriental Comparanda", D. A. Hardy, C. G. Doumas, J. A. Sakellarakis, P. M. Warren (eds.), *Thera and the Aegean World III, Vol. I: Archaeology, Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, London, The Thera Foundation, 67-70.
- A. Karetsoy, R. B. Koehl (2011), "An Enigmatic Piece of Gold-Work from the Juktas Peak Sanctuary", F. Carinci, N. Cucuzza, P. Militello, O. Palio (eds.) *Κρήτης Μινωίδος. Tradizione e identità Minoica tra Produzione Artigianale, Pratiche Cerimoniali e Memoria del Passato. Studi offerti a Vincenzo La Rosa per il suo 70o Compleanno*. Centro di Archeologia Cretese, Bottega d' Erasmo, Studi di Archeologia Cretese X, Padova, 207-223.
- R. Koehl (1986), "The Chieftain Cup and a Minoan Rite of Passage", *JHS* 106, 99-110.
- R. Koehl (1997) "The Villas at Ayia Triada and Nirou Chani and the origin of the Cretan 'andreion'", R. Hägg (ed.), *The Function of the Minoan Villa*, Stockholm, 137-147.
- K. Kopaka (2009), "Mothers in Aegean stratigraphies? The dawn of ever - continuing engendered life cycles", K. Kopaka (ed.), *FYLO. Engendering Prehistoric 'Stratigraphies' in the Aegean and the Mediterranean. Proceedings of an International Conference, University of Crete, Rethymno 2-5 June 2005, Aegaeum 30*, Université de Liège, University of Texas at Austin, 183-195.
- R. Laffineur (2000), "Dress, Hairstyle and Jewellery in the Thera Wall Paintings", S. Sherratt (ed.), *Proceedings of the First International Symposium, The Wall Paintings of Thera, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas: 30 August-4 September 1997*, vol. II, Athens, 890-906.

- A. Lembessi (1991), "Flagellation ou autoflagellation. Données iconographiques pour une tentative d'interprétation", *BCH* 115.1, 99-123.
- N. Marinatos (1984), *Art and Religion in Thera: Reconstructing a Bronze Age Society*, Athens.
- I. Papageorgiou (2008), "Children and adolescents in Minoan Crete", *From the Land of the Labyrinth, Minoan Crete, 3000-1100 B.C.* (essays). A.S. Onassis Public Benefit Foundation (USA), Hellenic Ministry of Culture, Archaeological Museums of Crete, 89-95.
- M. Prent (2005), "Cretan sanctuaries and cults. Continuity and change from the late Minoan IIIc to the Archaic period", H. S. Versnel, D. Frankfurter, J. Hahn (eds.), *Religions in the Graeco-Roman World*, vol. 154, Leiden and Boston, Brill.
- P. Rehak (1999), "The Aegean landscape and the body: a new interpretation of the Thera frescoes", N. L. Wicker & B. Arnold (eds.), *From the Ground Up: Beyond Gender Theory in Archaeology, Proceedings of the Fifth Gender and Archaeology Conference, University of Wisconsin-Milwaukee, October 1998*, 11-22.
- G. Rethemiotakis (2014), "Images and semiotics in space: the case of the anthropomorphic figurines from Kophinas", *Κρητικά Χρονικά ΛΔ'*, Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 147-162.
- G. Säflund (1981), "Cretan and Thera Questions", R. Hägg & N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults*, 189-208.
- G. Säflund (1987), "The *Agoge* of the Minoan Youth as Reflected by Palatial Iconography", R. Hägg & N. Marinatos (eds.), *The Function of the Minoan Palaces*, 227-233.
- V. W. Turner (1970), *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual (1967)*, Ithaca, New York & London, Cornell University Press.
- A. Van Gennep (1960) [1909], *The Rites of Passage* (translated by M. B. Vizedom & G. L. Caffee), Chicago, The University of Chicago Press.
- J. P. Vernant (1968), "La Guerre des cités", J.P. Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Paris-La Haye, Mouton & Co.
- P. Vidal-Naquet (1983), *Ο Μαύρος Κυνηγός. Μορφές Σκέψης και Μορφές Κοινωνίας στον Ελληνικό Κόσμο*, μτφρ. Γ. Ανδρεάδης – Π. Ρηγοπούλου, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνη.
- W. L. Warner (1959), *The Living and the Dead: A Study of the Symbolic Life of Americans*, Yankee city series, vol. 5, New Haven, Yale University Press.
- L. V. Watrous (2015), "Bronze Age Past and Present in Classical Greece", C. MacDonald, E. Hatzaki, S. Andreou (eds.), *The Great Islands. Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*, Athens, Kapon, 179-183.
- R. F. Willetts (1962), *Cretan Cults and Festivals*, London, Routledge and K. Paul.
- R. F. Willetts (1977), *The Civilization of Ancient Crete*, London, B. T. Batsford Ltd.
- Δ. Κοκκινίδου, Μ. Νικολαΐδου (1993), *Η αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου: προσεγγίσεις στην αιγαιακή προϊστορία*, Θεσσαλονίκη.
- A. Λεμπέση (1985), *Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου. Ι. Χάλκινα Κρητικά Τοιχόμαζα*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 102.
- A. Λεμπέση (1990), *Η Κρητών Πολιτεία (1100-300 π.Χ.)*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης.
- E. Πλάτων (2014), «Η "χειρονομία της αποκάλυψης": ένα άγνωστο μέχρι σήμερα στιγμιότυπο των μινωικών τελετουργιών ενηλικίωσης», *Κρητικά Χρονικά ΛΔ'*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, 65-81.

- Α. Σπηλιωτοπούλου (2015), «Νέα ματιά στο υλικό της κεραμικής και των ανθρωπόμορφων ειδωλίων από το ιερό κορυφής Κόφινα Αστερουσίων», *ΑΕΚ* 3, 281-292.
- Α. Σπηλιωτοπούλου (2016), «Η ταυτότητα των πήλινων ανθρωπόμορφων ειδωλίων του Κόφινα Αστερουσίων», *Τα Αστερούσια της Παράδοσης και της Ιστορίας, Πύργος, Χάρακας, Εθιά 14-17 Ιουλίου 2016* (υπό δημοσίευση).
- Δ. Σφακιανάκης (υπό έκδοση), «Η “Κυρά του Βρύσινα”: σκιαγράφιση μιας ομάδας πήλινων ανθρωπομορφικών ειδωλίων από τη μινωική ακρόρεια του Ρεθύμνου», Επ. Καπράνος, Π. Βιγλάκη, Ν. Δασκαλάκης (επιμ.), *Αελλόπος: τιμητικός τόμος για την Ίριδα Τζαχίλη*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
- Μ. Τομαρά-Σιδέρη, Ν. Σιδέρης (1986), *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Η δημογραφική τύχη της νεότητας*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Ε. Ψυχογιού (2011), «Του κύκλου της ζωής: τελετουργία της γέννησης, νανουρίσματα και ταχταρίσματα», στο http://fiestaperpetua.blogspot.gr/2011/12/blog-post_21.html, Α΄ δημοσίευση Ε. Ψυχογιού (2000), «Νανουρίσματα-ταχταρίσματα: λειτουργίες του λόγου στην τελετουργία της γέννησης», *Εθνολογία* 6-7 (1998-1999), 193-271.